

UOT:39.58615

**Müalicəvi, Ərzaq və Texniki Əhəmiyyətli
Bəzi Bitkilər Haqqında Atalar Sözləri
və Deyimlərin Açıqlanması**

A.T.Məmmədov¹, O.V.İbadlı

¹*Bakı Dövlət Universiteti*

Təqdim olunan məqalədə müalicəvi, ərzaq və texniki əhəmiyyətli bitkilər haqqında Azərbaycanda formalaşan bir neçə atalar sözlərindən və onların məzmunca açıqlanmasından bəhs olunur.

Müasir dövrdə Yer planetinin həyatını bitkilərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bitkilərin insan həyatında ən böyük rolu, onları həyat üçün vacib olan oksigenlə təmin etməkdir. Bundan başqa, insanlar bitkilərdən qida, meyvə, yağ məhsulları, lif, oduncaq, rəng, efirli yağı almaq və başqa bir çox məqsədlər üçün istifadə edirlər.

İnsanın qidasında mühüm yerlərdən birisini də meyvə və vitaminli bitkilər təşkil edir. Meyvə və vitamin insan orqanizmi üçün vacib məhsul hesab edildiyindən, onlardan insanlar daim istifadə edirlər.

İnsanların istifadə etdiyi bitkilər sırasında müalicəvi əhəmiyyətli dərman bitkiləri də xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. İstifadə tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxan dərman bitkiləri min bir dərdə şefa verir.

Bütün düşüncəli ömrünü atalar sözlərini toplamağa həsr etmiş mərhum Əbülqasım Hüseynzadə (1949) müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan atalar sözləri 50 000-dən çoxdur, lakin hələ də yeniləri əmələ gəlir. Ona görə bu barədə dəqiq rəqəm göstərmək çətindir. Bizim məqsədimiz atalar sözlərini toplamaq olmayıb (Mustafayev, Məmmədov, 2008). İndiyə qədər toplanmış olan atalar sözlərinə (Abasqulu Marağai, 1992, 1996; Atalar sözü, 1949,1956; 1981, 1986; Atalar sözü, 2004; Atalar sözü və deyimlər, 2007; Atalar sözü və məsəllər 2010; Oğuznamə, 1987) müasir bilik və metodologiya baxımından yanaşmaq, onların məzmununa elmi baxımdan aydınlıq gətirmək və qiymət vermək istəmişik. Bizi heyran edən budur ki, ata-babalarımız, soy-kökümüz bir sıra elmləri əsrlərlə qabaqlayıblar (zoologiya, botanika, morfologiya, fiziologiya, genetika, psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə, ekologiya, etologiya, pedaqogika və s.) (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

Qeyd edək ki, həmin atalar sözləri arasında müalicəvi, ərzaq və texniki əhəmiyyətli bitkilərə dair deyimlərə xeyli təsadüf edilir (Abasqulu Marağai, 1992, 1996; Atalar sözü, 1949,1956; 1981, 1986; Atalar sözü, 2004; Atalar sözü və deyimlər, 2007; Atalar sözü və məsəllər 2010; Oğuznamə, 1987; Mustafayev, Məmmədov, 2008). Bu məqalədə onlardan bir neçəsi təqdim olunur:

«YA BAĞAYARPAĞI YA QUZUQULAĞI»

Atalar bildirmişlər ki, bağayarpağı və quzuqulağı hər ikisi dərman bitkiləri kimi faydalıdır (Abasqulu Marağai, 1992, 1996; Mustafayev, Məmmədov, 2008) Bağayarpağıkimilər fəsiləsinə aid, çoxillik otlar olan bağayarpağı latıncadan «plantaqo» adlanır. («Planto»- «iz», «ağree» «istişamət» deməkdir, rusca «подорожник»). Yarpaqlarında plantaqulisid adlanan maddə olduğundan çiban tipli yaraların müalicəsində dərman kimi istifadə edilir. Təzə bitkilərdən hazırlanmış cövhər «homeopatiyada» (dərmanların kiçik dozalarla müalicə üsulu) istifadə olunur. Bir çox növləri aş maddəsi ilə zəngin vitaminli (A və B vitaminləri) bitkiləridir. Amma qırxbuğumkimilər fəsiləsinə aid olan quzuqulağı cinsi (turşəng, əvəlik), birillik, ikiillik və çoxillik bitkidir (latınca «rumex asetosella», rusca «шавелек»). Qış vaxtı qurudulmuş əvəliyin saç kimi hörülüb hazırlanan hissələrindən əvəlikli umac, əvəlikli aş, əvəlikli sıyıq və s. xərəklər müalicəvi əhəmiyyətə malik dadlı ərzaqdır. Əvəlikli aş və ya əvəlikli sıyıq mədə-bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində, uşaqlarda əmələ gələn qanlı ishəlin qarşısını almaqda, əvəlikli umac isə soyuqdəymə, zökəm (qrip) və sinə tutulmasında geniş istifadə olunur. Kökləri aş maddəsi ilə, yarpaqları isə C vitamini ilə zəngindir (İbadlı, Zərgərli,2009) .

«ŞAH TUT - BAL, XARTUT- QAN»

Latınca «morus», rus dilində «Шелковница», «Тут» adlanan, tutkimilər fəsiləsinə aiddir. Təzə və qurudulmuş halda istifadə olunan xartutun meyvələrindən mürəbbə bişirilir, şirə və sirkə hazırlanır. C vitaminli yarpaqlarından həm də sarı boya alınır. Ağtut meyvələri şəkər, üzvi turşular, aşıləyıcı və azotlu maddələr, eləcə də müxtəlif vitaminlərlə zəngindir. Təzə və qurudulmuş meyvələr ürək-damar, qanazlığı, qaraciyər xəstəliklərinin müalicəsində çox xeyirlidir (İbadlı, Zərgərli,2009).

Tutdan hazırlanmış bəhməz (doşab) ürək zəifliyi, qaraciyər, eləcə də xroniki mədə xəstəliklərinin müalicəsində əvəzsiz təbii müalicə vasitəsidir. Yarpaqlarından hazırlanmış dəmləmə ürək ağrılarını götürür. Həvəngdəstədə döyülərək toz halına salınan budaqların qabığından hazırlanan dəmləmə isə qarın ağrılarının qarşısını alır (İbadlı, Zərgərli,2009).

«QARA ƏNCİRİN İRİSİ, AĞ ƏNCİRİN XIRDASI»

Tutkimilər fəsiləsinə aid olan əncir latınca «Fikus» rusca «смоковница», «Инжир», «Фигус» adlanır. Meyvəsində şəkər, pektin maddəsi, sellüloza, turşu, kalsium, dəmir, fosfor eləcə də C, B1, B2 vitaminləri vardır (İbadlı, Zərgərli, 2009).

Qara əncirin irisi-Hirkan ənciridir. Toyuq yumurtası böyüklükdə olan Hirkan əncirinin xüsusi xoş dadı vardır. Şirindir, qidalıdır, xəstəliyə davamlıdır, təkisi susuz qalmasın. Ona tez-tez su verəndə meyvəsi iri olur, amma şirinliyi azalır. Abşeron yarımadasının dəmyə şəraitində yetişən ağ ənciri bütün əncirlərin şahıdır. Belə ki, yaş və qurudulmuş meyvələri yoğun bağırsaqda olan xoralara (kolit), həmçinin ürək əzələlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

Əncirdən orqanizmə çox faydalı olan mürəbbə və cem hazırlanır. Amma vaxtında təzə əncir yeməyən özünə qəsd edir.

«NARI TANIYANIN AĞZI TURŞULANAR»

Ömründə heç vaxt nar yeməyən adamın yanında min dəfə «nar» desən də, ona təsir eləməz. Amma narı çox yeyib öyrəşmiş adam yenə istər.

Narkimilər fəsiləsinə aid olan, latınca «Punica», rusca «Гранат», «Гранатник» adlanan nar, çox qiymətli dərman, boyaq və ərzaq bitkisidir. Meyvəsində şəkər, limon turşusu, pektin, qabığına isə aşı maddəsi vardır. Nar çiçəyinin ləçəyindən, qönçələrindən, meyvələrindən və cövhərdən hazırlanmış narşərab qanaxmaya, boğaz ağrısında, ishala qarşı istifadə edilir. Nar şirəsində 15%-ə qədər vitamin var. Qabıqlarından qotur, gicişməyə qarşı istifadə edilir (İbadlı, Zərgərli, 2009).

«NAR KÖKÜN SAXLAR»

Real deyimdir. Nar kolu şaxtaya davamsızdır, amma şaxta vuranda, ya qocalıb quruyanda kökü torpaqda qalır, sonra göyərir. Ona görə deyirlər ki, «narın yeri itməz» və ya «nar kökünü saxlar» (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«HƏR SATAN GETDİ, İTBURNU SATAN GƏLDİ»

İtburnu, gülçiçəklilər fəsiləsinə aiddir. Latınca «Rosa», rusca «Роза», «Шиповник» adlanır. Meyvəsi vitamin, şəkər, pektin, pentazon, efir yağı, aşı və rəngləyici maddə ilə zəngindir. Aşı maddəsi kök, gövdə və yarpağında da var (Qurbanov, 2009; Qasimov və b., 2010). Ondən hazırlanan dərmanlar mədə, böyrək, dəri xəstəliklərinin və yaraların müalicəsində, eləcə də qan dövranının yaxşılaşdırılmasında istifadə edilir (İbadlı, Zərgərli, 2009). İtburnudan mürəbbə, cem, vitaminli içkilər və s. də hazırlanır. Dərilib qurudulması adətən gec çəkdiyindən bütün məhsullar satılıb qurtardıqdan sonra (qışda) itburnusatan, dərdlərə dərman olan malını gətirir (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«GEDƏR BAĞLAR QORASI, QALAR ÜZLƏR QARASI»

Qora-kal üzümə deyilir. Üzüm (tənək, meyvə), üzümçiçəklilər fəsiləsinə aiddir. Latınca «Vitus», rusca «Виноград» adlanır. Üzüm qiymətli pəhrizlik (diyetik) və müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Tərkibi şəkərdən (20-30%) o, cümlədən 10-18% qlükoza və 5-7% fruktoza, üzvi turşulardan, mineral maddələrdən (K, Ca, F, Mg) ibarətdir (Qurbanov, 2009; Qasimov və b., 2010). Üzüm həm də bir çox vitaminlərlə zəngin olan bitkidir (A, B₁, B₂, B₆, B₉, C, E). Tənəkdən (üzümdən) və ondan hazırlanan şirə, bəhməz və riçaldan qanazlığı, ürək-damar, mədə-bağırsaq, qaraciyər, böyrək, ödkisəsi xəstəlikləri, tənəffüs yollarının iltihabı zamanı istifadə edilir. Yetişməmiş üzümdən alınan qora və abqora diabet (şəkər xəstəliyi) və qan təzyiqi xəstəliklərinin ilkin dövründə çox effektiv istifadə olunur (İbadlı, Zərgərli, 2009).

«Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası» deyiminin 2 mənası var. Birincisi, bağa qulluq etməyəndə üzüm qora mərhələsində tələf olur, onun sahibi ailəsinin və dostlarının yanında üzüqara olur. İkincisi, bağın sahibi üzüm yetişəndə hamını yaddan çıxarır, heç kimə pay vermir və nəticədə onların yanında üzüqara qalır (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«SAĞ ARMUD SAPINDAN DÜŞMƏZ»

Latınca «Pyrus», rusca «Груша» adlanan armud cinsli gülçiçəklilər fəsiləsinə aid olub, ağac və kol bitkisidir. Təzə və qurudulmuş meyvəsi çox yeyilir. Qurudulub, toz kimi edilən armud unu buğda unu ilə qarışdırıldıqda ondan çörək və qoğal bişirilir. Armuddan (cır armud) spirt, kompot və armud cövhərinin hazırlanmasında istifadə edilir (İbadlı, Zərgərli, 2009).

«Sağ armud sapından düşməz» deyimi də realdır. Həqiqətən içərisini qurd yeməyən, xaricdən zaval vurmayan meyvə tam yetişmədən düşməz. Sağlam armudun saplağı çox möhkəm olur (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«EŞŞƏK NƏ BİLİR ZƏFƏRAN NƏDİR?!»

Zəfəran süsənçiçəklilər fəsiləsinə aiddir. Latınca «Crocus» (mənası «sap» deməkdir), rusca «Шафран» adlanır. Zəfəranın qurudulmuş dişicik tellərinin dəmlənməsi, balla qarışığı, təzə çiçək açarkən dişicik tellərinin dilin altına qoyulması, almanın içinin ovulub onun içərisinə qoyulması və s. beyin hüceyrələrinə və damarlarına yaxşı təsir göstərməklə, onların kirəcləşməsinin qarşısını alır. Gözün torlu qişası xəstəliklərinin, mirvari suyunun, sarılıq, qaraciyər, öd kisəsi, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsinə çox kömək edir. Zəfəranın erkəkciq telləri sonsuzluğa qarşı əvəzsiz müalicədir. Qurudulmuş çiçək ləçəkləri isə sinənin yumuşaldılmasına tez kömək edir (İbadlı, Zərgərli, 2009; İbadlı, 1999).

Zəfəran xoş rənginə, dadına, gözəl ətrinə görə Azərbaycan mətbəxində ədviyyat kimi çox məşhurdur. Bir çox yeməklərimizi, xüsusən yeməklərimizin şahı sayılan plovu zəfəransız təsəvvür etmək mümkün deyil. Həmçinin yağ, pendir istehsalında, şirniyyat növlərinin və spirtsiz içkilərin hazırlanmasında da geniş istifadə olunur. Xalqın arasında çox məşhur olan «Eşşək nə bilir zəfəran nədir?» deyimində az da olsa həqiqət var. Çünki, eşşək qaba otları yemlənir, heç kim onu zəfəranlığa buraxmaz. Odur ki, cəmiyyətdə kimsə yüksək keyfiyyətli məhsulun, ərzağın, əşyanın, tədbirin, hətta sözün qədrini bilməyəndə, bu deyim onun ünvanına yönəldilir (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«ÖLMƏ EŞŞƏYİM ÖLMƏ, YAZ GƏLƏR, YONCA BİTƏR»

Latınca «Trifolium», «Клевер» adlanan yonca cinsi paxlalıqlar (Fabakimilər) fəsiləsinə aid olub, birillik və çoxillik bitkilərdir. Şübhəli yoncanın tərkibində quru yağ, quru protein, kül, sellüloza və s. var (İbadlı, Zərgərli, 2009; Qasımov və b., 2010). Vitaminli növləri xalq təbabətində tənəffüz yolları xəstəliklərinin qarşısının alınmasında güclüdür. Yonca qiymətli yem bitkisidir. Mal-qaranın ən çox sevdiyi yemdir. Yazda bitir. Eşşək qışda acından ölməyib yazda çıxsa bilsə, sevdiyi yemdən bolluca yeyə bilər. Amma qışda yemi olmayan eşşəyə yazda yoncanın bitməsi əhəmiyyətsizdir. Bu deyim qışın ehtiyatını yayda-payızda toplamağın vacibliyinə işarədir (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

«KÖNLÜ YEMİŞ İSTƏYƏN DOLANAR TAĞ BAŞINA»

Aydındır ki, hər hansı bitkidən və ya heyvandan məhsul gözləyən ona qulluq etməlidir. Yemiş (qovun) cinsi boranıçiçəklilər fəsiləsinə aid olan birillik və ya ikiillik bitkidir. Latın dilində «Melo», rusca «Дыня» adlanır. Adətən təzə və qurudulmuş halda yeyilən meyvələrinin lət hissəsindən bal və cem hazırlanır. Meyvələrinin

tərkibində zülal, şəkər, sellüloza, mineral duzlar, C vitamini, A provitamini və s. vardır (Mustafayev, Məmmədov, 2008; Qurbanov, 2009). Yemiş sidikqovucu xassəyə malik olduğundan, orqanizmi, xüsusən böyrəkləri və qaraciyəri zərərli maddələrdən təmizləyir. Böyrəklərdə duz və daş yığılmasının da qarşısını alır. Həmçinin tərkibindəki peptonlaşdırıcı fermentlər sayəsində orqanizm tərəfindən yemin həzmini asanlaşdırır. «Könlü yemiş istəyən dolanar tağ başına» deyimi isə bənzətmədir. Cəmiyyətdə tətbiqi budur ki, hörmət, qayğı, səmimi rəftar gözləyən insan özü nəvazişli olmalıdır. Hətta kəbinli xanımından xoş rəftar gözləyən kişisi onun peykinə çevrilməlidir (Mustafayev, Məmmədov, 2008).

ƏDƏBİYYAT:

Abasqulu Marağai (1992,1996-cı il nəşrləri) Əmsali-türnanə. Türk atalar sözləri. Bakı.

Atalar sözü (toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə,1949, 1956, 1981, 1986-cı il nəşrləri). Bakı

Atalar sözü (2004) (tərtib edəni Cəlal Bəydilli), “Öndər nəşriyyatı”, Bakı

Atalar sözü və deyimlər (2007) (tərtibçilər: Teymur Əhmədov, Allahşükür Qurbanov). “NURLAR”, Bakı: 320

Atalar sözü məsəllər (2010) (tərtib edəni Məmmədخان Soltanov). Bakı: 256

İbadlı O.V. (1999) Müalicə bitkiləri. Zəfəran. “Çıraq”, Bakı: 16

İbadlı O.V., Zərgərli A. (2009) Bitki adları haqqında nə bilirsiniz?.”Oğuz eli”, Bakı: 20

Qasimov N.A., Əliyeva N.Ş., Tahirli S.M., Abdullayeva-İsmayılova S.M. (2010) Bitki anatomiyası. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı: 388

Qurbanov E.M. (2009) Ali bitkilərin sistematikas. Dərslik. BDU, Bakı: 420

Oğuznamə (1987) (çapa hazırlayanı,müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə). Bakı: 223

Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. (2008) “Ataların sözü-xalqın gözü”. “Təknur”, Bakı: 304

А.Т. Мамедов, О.В.Ибадлы

Раскрытие Смысла Некоторых Пословиц и Поговорок о Растениях, Применяемых в Медицине, Кулинарии и Технике

Необыкновенные целебные растения, широко использовавшиеся с древнейших времён людьми в народной медицине и фармацевтике, имеют большое значение в лечении многих болезней. Приводятся запечатлённые в памяти азербайджанского народа некоторые пословицы, в которых упоминаются растения, употребляющиеся в медицине, кулинарии и технике. В статье приводятся также биологические, лечебные свойства этих растений, их применение в лечении различных болезней, правила их употребления и т.д.

A.T.Mammadov, O.V.Ibadli

Explanation of Some Proverbs and Sayings About Some Plants Which Have Treating, Food and Technical Importance

The unexampled healing plants have broadly been using by people since the ancient periods in pharmacology and medicine and have great and irreplaceable importance in recovering the illness. The article also deals with some plants which have food and technical importance from the point of view of treatment Azerbaijan, forming in the sense of people some proverbs and their explanation about the treatment with plants. The biological features of the same plants, their use in treatment of illness and the rules of their usage in treatment process are presented in the article as well.